

# *Przemiany stylowe w obrębie gatunku literackiego*

*(na przykładzie komedii polskiej XVII i XVIII w.)*

MARIA WOJTAK  
*(Lublin)*

Celem szkicu, jak sugeruje tytuł, jest pokazanie kilku zjawisk, które mogą być uznawane za wyznaczniki przemian stylowych w obrębie gatunku. Poczynione w nim spostrzeżenia odnoszą się do polskich utworów komediowych z XVII i XVIII wieku.

Punktem wyjścia przedstawianych tu analiz czynię znaną tezę Bachtina, głoszącą, że „wszelki styl łączy się nierozzerwalnie z wypowiedzią oraz jej typowymi formami tj. gatunkami mowy” (Bachtin 1986: 352).

Gatunki literackie funkcjonują jako konstrukcje pojęciowe starannie wydedukowane z analizy konkretnych utworów. Są więc postrzegane jako zbiory cech (wyznaczników) stałych tylko do pewnego stopnia. Wzorce gatunkowe wypowiedzi podlegają bowiem różnorodnym procesom modyfikacyjnym (Skwarczyńska 1983; Trzynadłowski 1982 a,b; Głowiński 1983). Na kształt wspomnianych procesów wpływają w istotny sposób zmiany w świadomości gatunkowej zdeterminowane, jak wiadomo, sytuacją gatunku w określonej epoce. Chcąc pokazać, w jakim stopniu styl językowy związany z określonym gatunkiem podlega modyfikacjom, nie można się zatem ograniczyć wyłącznie do przedstawienia przeobrażeń w warstwie stylistyczno-formalnej utworów.

Dla analiz zmierzających do scharakteryzowania najważniejszych zmian, jakim podlegał gatunek i ustalenia ich przyczyn bardzo przydatne jest pojęcie ciągu gatunkowego. Na ciąg gatunkowy składają się, zgodnie z ustaleniami S. Sawickiego, powstające kolejno utwory tego samego gatunku. Określony tekst literacki

można rozpatrywać jako ogniwo ciągu łączne relacją podobieństwa zarówno z ogniwem poprzedzającym go, jak i następującym po nim (Sawicki 1979: 209).

Biorąc pod uwagę utwory tworzące początkowe ogniwa ciągu gatunkowego komedii polskiej, można śledzić najważniejsze przemiany ich stylu. Okolicznością sprzyjającą takim analizom jest też oczywiście wysoki stopień skonwencjonalizowania tego gatunku (Michałowska 1990: 242-243; Lewański 1990). Dodać trzeba, że tak wyznaczona perspektywa analiz umożliwia przedstawienie wybranych przemian lub ich aspektów, na co zwraca uwagę T. Skubalanka. „Śledzenie tekstów pisanych stylem artystycznym przypomina raczej ustawiczne błąkanie się po labiryncie niż dążność ku racjonalnej syntezie, którą zaciemnia wielkie bogactwo i wielka obfitość zjawisk stylistycznych, powstających w tych tekstach. Niewątpliwe okazują się w tej dziedzinie takie czynniki stabilizujące struktury stylistyczne, jak konwencje rodzajowo-gatunkowe i kirunki różnych prądów literackich” (Skubalanka 1986: 91). Istotę przemian stylowych, ich odrębność w stosunku do zmian językowych opisuje więc autorka posługując się ponadto pojęciem stylu funkcjonalnego i uwypuklając rolę wybitnych indywidualności pisarskich (Skubalanka 1984; 1986: 91).

Przemiany stylowe, zwłaszcza te, które zachodzą w obrębie stylu artystycznego, opisać można zatem wyczerpująco jedynie wtedy, gdy się uwzględni różnorodne perspektywy analiz.

Wróćmy jednak do przedstawienia zagadnień, których charakterystykę ułatwia pojęcie gatunku.

Wśród reguł określających wzorzec gatunkowy komedii istotną rolę odgrywała zasada stosowności. Jej istnienie obligowało twórców reguł do przeciwstawiania utworów komediowych tragediom. Doprowadziło też do stosunkowo wczesnego ustalenia elementarnych wyznaczników gatunkowych komedii przez określenie charakteru fabuły, statusu bohaterów i cech ich wypowiedzi.

Wymóg dostosowania stylu wypowiedzi do wieku, płci, stanu lub narodowości osoby mówiącej zaowocował obecnością w tekstach komediowych stosunkowo licznych składników stylu potocznego. Pozwala to uznawać stylizację na potoczne rozmowy za stały składnik wzorca gatunkowego komedii (szerzej na ten temat Wojtak 1991).

Już w pierwszych ogniwach ciągu gatunkowego komedii polskiej pojawiają się różnorodne nawiązania do dialogów potocznych (Wojtak 1991; 1992). Powstaje z czasem model dialogu komediowego naśladowującego rozmowę potoczną. O składnikach tego modelu i ich przeobrażeniach decydują następujące procesy: 1. różnicowanie zakresu stylizacji na potoczność w tekstach sąsiadujących ze sobą w ciągu

gatunkowym, 2. zmiana hierarchii wykładników stylizacji, 3. stopniowe bogacenie repertuaru wykładników.

Wśród procesów stylizacyjnych najważniejsze miejsce zajmuje więc reprodukcja typowych cech i składników wzorca i pomijanie mniej wyrazistych jego elementów. Innymi słowy tworzy się konwencja stylizacyjna, w której selekcja przebiega zgodnie z regułą wyboru elementów typowych dla wzorca (w obrębie określonej klasy form) i regułą wielokrotnego powtarzania w tekście wybranych składników wzorca. Powstaje w ten sposób literacki stereotyp potocznej rozmowy funkcjonujący w dalszych ogniwach ciągu gatunkowego jako wzorzec stylizacyjny.

Stałym składnikiem dialogów komediowych i dialogów tych utworów dramatycznych, w których pojawia się stylizacja na rozmowy potoczne, stają się, w związku z tym, wybrane, charakterystyczne dla tych rozmów, sposoby łączenia pytania z odpowiedzią, specjalne leksykalne wyznaczniki segmentacji wypowiedzi, kolokwialne struktury składniowe czy typowa dla danej epoki leksyka potoczna.

Ustaleniu formy dialogów sprzyja ponadto stabilizowanie się sposobów wpisywania elementów potocznych rozmów w dialog wierszowany, a więc związane z tym bogactwo i różnorodność sygnałów delimitacyjnych, rozpisywanie wersu na kilka replik czy wiązanie kolejnych replik w symetryczne układy łączone rymami.

Przemiany stylowe rozpatrywane od strony gatunku literackiego mogą więc mieć postać zmian w pewnych granicach. Jawią się jako skutek przeobrażeń dotyczących trwałego składnika wzorca. W wyniku tych przemian wypowiedź literacka czyni własnymi Nieliterackie formy użycia języka, poddając je istotnym przeobrażeniom w ramach określonej konwencji literackiej.

Inny typ przemian, który ujawnia analiza ograniczona do sfery budowy tekstu, wiąże się z obecnością takich wyznaczników gatunku, o które wzorzec gatunkowy wzbogaca się w ciągu wieków. Przejawem wspomnianych zmian może być ponadto modyfikacja hierarchii wyznaczników gatunkowych. W odniesieniu do komedii da się to pokazać na przykładzie ewolucji sposobów sygnalizowania granic sceny.

Potrzebę uwzględniania w analizach stylistycznych zagadnień związanych z delimitacją tekstu zgłosiła ostatnio T. Dobrzyńska (1992: 52-54). Nawiązując do postulatów autorki, spróbuję pokazać stylistyczne skutki zmian, które się dokonują w ciągu gatunkowym w obrębie konwencjonalnej całości kompozycyjnej, jaką w dramacie jest scena.

Przestrzeń ramową sceny w komedii wypełniają delimitatory charakterystyczne dla rozmów potocznych i sygnały delimitacji związane z normami gatunkowymi,

w szczególności z regułą ustalającą związek końca sceny z wyjściem określonej postaci lub pojawieniem się nowej. Dialogi komediowe odznaczają się kumulacją technik delimitacyjnych zarówno ze względu na genezę delimitatorów, jak i ich rozmieszczenie w tekście. W ciągu gatunkowym widać tendencję do bogacenia repertuaru form sygnalizujących granice scen i preferowania środków konwencjonalnych, funkcjonujących z czasem jako elementy typowe dla komedii.

W utworach komediowych z XVIII wieku na początku scen pojawiają się bardzo często powitania lub pozdrowienia naśladowujące komunikację pozaliteracką. Są to z reguły formy z czasownikami *witać* lub *kłaniać się* albo formuły przypominające współczesne powitania stereotypowe: *Cóż tam panie X?*, *Jak się masz* + imię lub nazwa stopnia pokrewieństwa. Mechanizm reprodukcji obejmuje też wprowadzanie typowych dla rozmów potocznych początków zdominowanych przez funkcję fatyczną. Stąd obecność rozpoczynających dialog licznych zwrotów adresatywnych w rodzaju *mości dobrodzieju*, *mości panie*, *mościa pani* itd. Repertuar sygnałów początku sceny jest rzecz oczywista wzbogacony środkami typowymi dla tekstów dramatycznych (na przykład numer sceny czy imiona postaci). Uzupełnia go ponadto cała gama delimitatorów graficznych.

Wśród typowych dla komedii zakończeń znajdują się pożegnania bezpośrednie z czasownikiem *kłaniać* lub pożegnania życzące: *Bywaj mi zdrów*; *Bądź zdrów*. Odrębną grupę stanowią podlegające procesom schematyzacji formuły, które zapowiadają przyjście nowej postaci. Oto najważniejsze sposoby ich wyrażania: *Ale (oto) X idzie*; *Ale cicho X idzie*; *Ale (oto) X*; *Otóż i X idzie*; *Otóż i X*; *Ale widzę, idzie (nadchodzi) X*. Pojawiły się one w niemałej liczbie w komediach Bohomolca. Pozostali komediopisarze naśladowali go w tym względzie bogacąc zasób formuł.

W zakończeniach scen znajdujemy ponadto repliki zapowiadające wyjście postaci i towarzyszące im odpowiednie uwagi w didaskaliach. Powstają w ten sposób dysproporcje w liczbie sygnałów delimitacyjnych w przestrzeni ramowej. Bogatsza staje się ta część ramy, która sygnalizuje koniec sceny.

Część przedstawionych delimitatorów funkcjonuje jako formy typowe dla komedii. Dominującym sygnałem początku sceny w tragedii są bowiem zwroty adresatywne wplecione w apostrofe. Brak (częstych w komediach) reprodukowanych z komunikacji pozaliterackiej formuł powitań i pozdrowień. Wśród sygnałów końca sceny znajdują się wprawdzie formy zapowiadające pojawienie się nowej postaci, nie są to jednak formy spetryfikowane.

Zasób typowych dla gatunku form językowych, a więc elementów decydujących o stylu gatunkowym może się w pewnych ogniwach ciągu gatunkowego ugruntować na tyle, by zyskać rangę trwałego językowego wyznacznika gatunku.

Opisaną przemianę stylu trzeba więc określić jako wzbogacenie liczby formalnych wyznaczników konwencjonalności gatunku.

Analizy utworów tworzących ciąg gatunkowy uzmysławiają ponadto możliwość zaistnienia przemian stylowych związanych z przypisywanymi gatunkowi funkcjami (najważniejszymi zadaniami).

Reguły gatunkowe zaznaczały komedii cele ludyczne. Utwory komediowe staropolskie spełniały ten wymóg, co się do pewnego stopnia odbiło na ich stylu. Badania S. Grzeszczuka pokazują, że ich twórcy wypracowali specjalne sposoby wywoływania efektów komicznych przy pomocy języka: parodiowanie stylów lub wzorców tekstowych, humorystyczne nazewnictwo, przekręcenia wyrazowe, obalanie i odwracanie normalnych powiązań semantycznych, dosłowne traktowanie utartych formuł językowych lub metafor itd. (Grzeszczuk 1985). Sprzyjało to, jak pokazuje autor, urealnianiu absurdu i kreowaniu błazeńskiego świata, świata na opak. Część tych przekształceń języka to składniki literatury sowizdrzałskiej w ogóle.

Wspomniane formy językowe rzadko pojawiały się w komediach z XVIII wieku. Wraz z powstaniem sceny narodowej zmieniły się zadania komedii, zmodyfikowano w znaczącym stopniu teorię, zmieniono wzorce. Powstało wiele utworów, które złożyły się na cały nurt w twórczości komediowej, określanej z reguły jako nurt moralizatorsko-dydaktyczny. Zgodnie z ustaleniami teoretyków osiągnięciu efektów wychowawczych miała sprzyjać schematyczność akcji, uproszczony wizerunek postaci, satyryczne wyjaskrawienie wad, które piętnowano. Dlatego zasadniczym chwytem komediowym stało się kontrastowe zestawianie bohaterów. Utwory komediowe znalazły się wśród różnorodnych form wypowiedzi nastawionych na pouczenie, przekonywanie. Istotną cechą ich stylu stała się więc perswazyjność.

Brak miejsca w tym szkicu na przedstawienie wszystkich aspektów tego zjawiska. Wspomnijmy zatem przynajmniej o niektórych.

Teksty komedii wzbogaciły się o nowe elementy konstrukcyjne, a więc wypowiedzi na stronie (w komedii staropolskiej bardzo rzadkie i słabo wyodrębniające się z tekstu) i monologi oceniające, mające status samodzielnych scen. Stały się one specjalną formą komunikacji z odbiorcą (czytelnikiem lub widzem). Przeważało w nich wartościowanie bezpośrednie, chociaż jego subiektywność mogła być maskowana przez wprowadzenie intensyfikatorów ocen reprodukowanych z komunikacji pozaliterackiej: *jaki (to); co (cóż) to (za)*. (O sposobach wyrażania ocen por. Puzynina 1992).

Oto dla ilustracji fragment takiego monologu z *Matżeństwa z kalendarza F. Bohomolca*:

Co za niecnota! (...) Ale kto by się po nim miał tego spodziewać, żeby on taki miał być filut! Jak piękne sentymenta! Jaka pokora po wierzchu, a diabeł za skórą.

(III,4,85)

Eksponowanie w charakterystyce postaci jednej cechy głównej i kontrastowe zestawianie bohaterów sprzyjało stosowaniu techniki powtarzania kilku wyrazów oceniających postać i eksponowaniu trwałego wartościowania. We wspomnianym tekście Bohomolca jeden z kandydatów do ręki głównej bohaterki określany jest jako *człek zacny, poczciwy i rozumny; człek poczciwy, rzetelny, uczony i wszędzie wzięty; kawaler godny, zacny*; drugi zaś to: *hultaj, filut, filut bezbożny, filut nad filutami, człek (człowiek) ladaco, niecnota*.

Sposób realizowania się nastawienia przekazu słownego na pouczenie jest w dużej mierze zależny od gatunku (por. Kostkiewiczowa 1987: 164). W ciągu gatunkowym komedii polskiej pojawiły się utwory, dzięki którym jej wzorzec gatunkowy został w istotnej mierze przekształcony (por. na ten temat m.in. Klimowicz 1963). Zmiana zadań utworu komediowego doprowadziła do modyfikacji stylu. Ważnym składnikiem stylu komedii stały się formy językowe pełniące funkcję perswazyjną: nagromadzenie ocen wyrażanych przy pomocy leksyki wartościującej wspomaganą przez różnorodne intensyfikatory ocen i kontrastowe zestawianie elementów wartościujących, satyryczne przedstawianie wybranych składników uwiecznionego w stereotypach obrazu świata (ze względu na rozmiary szkicu nie rozwijam tego zagadnienia). Niektóre z wymienionych wykładników perswazyjności stylu mogły się pojawiać w innych gatunkach literackich lub publicystycznych (Kostkiewiczowa 1975; 1987). Cała wiązka była jednak charakterystyczna dla tych utworów komediowych, które preferowały perswazyjność bezpośrednią. Dodajmy nawiasem, że istnienia wiązki wykładników perswazyjności realizowanej w określonym gatunku dowodzą analizy B. Wyderki (1992) poświęcone prozie publicystycznej XVII wieku.

Podsumowując, chciałabym raz jeszcze sformułować dwa postulaty metodologiczne, związane z opisem przemian stylowych: 1. w odniesieniu do utworów literackich poddanych silnemu oddziaływaniu konwencji trzeba te przemiany opisywać w obrębie ciągu gatunkowego, 2. opis nie może się ograniczać do pokazania przeobrażeń formalnych. Chodzi przy tym nie o całkowite pomijanie innych perspektyw opisu czy innych kontekstów (przedstawia je wszystkie T. Skubałanka 1986), lecz o ich hierarchizację.

Przemiany dotyczące ustabilizowanych składników wzorca gatunkowego polegają na stopniowym intensyfikowaniu określonej cechy przez bogacenie liczby jej wykładników z jednoczesną konwencjonalizacją sposobów literackiego obrazowania takiej cechy. Naśladowanie potocznych rozmów w komedii prowadzi do stopniowego powiększania repertuaru wykładników stylizacji. Powstaje w ten sposób model dialogu komediowego imitującego pozaliteracki wzorzec. Tworzy się ponadto konwencja, na mocy której wspomniany dialog zaczyna pełnić rolę wzorca stylizacyjnego. Przemiany mają charakter ewolucyjny: od inkrustowania dialogu elementami konstrukcyjnymi rozmowy i potocznym słownictwem po model dialogu naśladowczego.

Bardziej gwałtowne, by nie rzec rewolucyjne, przemiany wiązać należy z modyfikacjami określonych składników wzorca gatunkowego. Zmiana funkcji utworów komediowych zaowocowała innowacjami w obrębie stylu. Przypisanie utworom komediowym zadań dydaktycznych oznaczało wzbogacenie cech stylu komedii o perswazyjność i pojawienie się charakterystycznych dla tego gatunku językowych wykładników wychowawczych oddziaływań, a zepchnięcie na plan dalszy lub wyeliminowanie tych środków, które byłyby nośnikami komizmu.

## Literatura

- Bachtin M., 1986, *Estetyka twórczości słownej*, Warszawa.
- Dobrzyńska T., 1992, *Badania struktury tekstu – nowe źródło inspiracji stylistyki*, „Stylistyka” I.
- Głowiński M., 1983, *Gatunek literacki i problemy poetyki historycznej. – Genologia polska. Wybór tekstów*, Warszawa.
- Grzeszczuk S., 1985, *Wstęp do: Antologia literatury sowizdrzalskiej XVI i XVII wieku*, Wrocław.
- Klimowicz M., 1963, *Kształtowanie się i źródła polskiej doktryny teatralnej w latach 1765-1767*, „Pamiętnik Literacki”, z.3.
- Kostkiewiczowa T., 1975, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa.
- Kostkiewiczowa T., 1987, *Z zagadnień perswazji w prozie publicystycznej polskiego Oświecenia*, „Pamiętnik Literacki”, z. 3.
- Lewański J., 1990, *Komedia. – Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, Wrocław, 323-328.
- Michałowska T., 1990, *Gatunek. – Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, Wrocław, 240-246.
- Puzynina J., 1992, *Język wartości*, Warszawa.

## Stylistyka II

- Sawicki S., 1976, *Gatunek literacki: pojęcie klasyfikacyjne, typologiczne politypiczne? – Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, Kraków.
- Skubalanka T., 1984, *Historyczna stylistyka języka polskiego*, Wrocław.
- Skubalanka T., 1986, *Metodologiczne problemy syntezy stylistyki. – Teoretycznoliterackie tematy i problemy*, red. J. Sławiński, Wrocław, 79-92.
- Skwarczyńska S., 1983, *Genologia literacka w świetle zadań nauki o literaturze. – Genologia polska. Wybór tekstów*, Warszawa.
- Trzynadłowski J., 1982a, *Modernizacja i aktualizacja gatunku literackiego. Z problemów ewolucji genologicznej. – Sztuka słowa i obrazu*, Wrocław.
- Trzynadłowski J., 1982b, *Zmienność i stałość gatunku literackiego. – Sztuka słowa i obrazu*, Wrocław.
- Wojtak M., 1991, *Stylizacja językowa jako jeden z wyznaczników gatunku na przykładzie komedii polskiej do XVIII wieku. – Synteza w stylistyce słowiańskiej*, red. S. Gajda, Opole.
- Wojtak M., 1992, *Elementy języka mówionego (potocznego) w siedemnastowiecznych utworach komediowych. – Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska i Cz. Kosyl, Lublin, 167-180.
- Wyderka B., 1992, *Perswazyjność jako cecha stylowa gatunków prozy publicystycznej XVII wieku. – Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska i Cz. Kosyl, Lublin, 85-96.

## Die Stilumwandlungen innerhalb der Literaturgattung (Am Beispiel der polnischen Komödie des XVII und XVIII Jahrhunderts)

Die Verfasserin postuliert, dass die Stilumwandlungen in den konventionell gearteten Literaturwerken in der Gattungskette geforscht werden sollen. Die Analyse soll nicht nur formalistische Wandlungsexponente umfassen, sondern auch Modifikation der Mustergattung.

Als Beispiel ihrer Beobachtungen dienen polnische Komödien aus dem XVII und XVIII Jahrhundert.

Die Umwandlungen, die stabilisierte Musterbestandteile haben, haben evolutionistische Beschaffenheit. Jähe Stiländerungen wiederum, sind mit den Wandlungen bestimmter Bestandteilen der Mustergattung verbunden.